

Uppsala Stiftshistoriska Sällskap

Årsskrift

Nr 2

2019

Nummer 2 av Årsskriften innehåller föredrag som hållits
under år 2018 i regi av Uppsala Stiftshistoriska Sällskap.

Exteriörbilder från Forsbacka är privata foton
Övriga bilder utan proveniens angiven är hämtade från internet (fritt nedladdningsbara)

*Tryckt med bidrag från Samfundet Pro Fide et Christianismo
(Kyrkoherde Nils Henrikssons Stiftelse)*

Uppsala Stiftshistoriska Sällskap
© Författarna

Kopieringshuset
Uppsala 2020

ISSN 2003-1807

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

JAKOB EVERTSSON	5
Den långsamma reformationen i Sverige: fyra exempel från Uppsala ärkestift	5
Andreas Olai och införandet av svenska som gudstjänstspråk.....	7
Kyrkorummet och den materiella reformationen.....	10
Skolans nedgång under reformationen.....	12
Pilgrimsvandringarna till Svinnegarns källa	15
Avslutande sammanfattning	18
TOMAS ANDERMAN	19
Den goda viljan – Ingmar Bergmans föräldrar i Forsbacka 1913-1918.....	19
Garderoben i prästgården.....	19
Den goda viljan	20
Erik och Karin	21
Korståg och församlingsrörelse	22
Prästvigning och äktenskap.....	23
Orangeriet.....	24
Prästgården	27
Församlingsliv	28
Gemenskapsformer	30
Den sociala nöden	32
Nathan Söderbloms visitation 1916	33
Komministerjänst och avsked.....	35
Uppbrott och ovanlig avtackning.....	35
Präst i hov och församling.....	36
TORBJÖRN ARONSON	41
Migration och global pentekostalism i Storstockholm. Rapport från en initial kartläggning.	41
Inledning.....	41
Internationell pentekostalism i Stockholms län – en initial kartläggning.....	45
Bilaga. Internationella pentekostala församlingar i Stockholms län.....	55

JAKOB EVERTSSON

Den långsamma reformationen i Sverige: fyra exempel från Uppsala ärkestift

För nära 500 år sedan började reformationen introduceras i vårt land. Det är numera ett relativt välkänt faktum att processen i vissa avseenden var en radikal förändring samtidigt som den i andra var en seg och utdragen process. Inledningsvis uteblev det folkliga stödet och en förklaring är att folkliga mentaliteter och föreställningar inte förändrades omedelbart utan först efter en eller två generationer. Under de senaste decennierna har reformationsforskningen i Sverige framhållit de trögörliga strukturerna och svårigheterna i att implementera den lutherska läran på lokal nivå. Här har även teologiska förklaringsmodeller presenterats för vad som betecknats som ett folkligt motstånd mot förändringar av traditionella religiösa riter och sedvänjor.¹ De materiella dimensionerna i det senmedeltida gudstjänstlivet har också getts ett större utrymme och försett oss med större förståelse för hur de liturgiska förändringarna kan ha påverkat gemene man.² En generell slutsats är att reformationen inte kan sägas ha varit en endimensionell process som enkelt kunde genomföras ”ovanifrån”. Folket reagerade på olika sätt på praktiska reformatoriska uttryck som grep in i deras vardagsliv och detta kunde ta sig uttryck i allt från passiva protester till våldsamma uppror.³

Reformationen kan som företeelse alltså sägas vara en komplex process av förändringar som kan studeras ur olika synvinklar och tidsperioder.⁴ Även om flera tolkningar av reformationens uppkomst har presenterats ses reformationen idag allt oftare som en del i en längre process av religiös

¹ E.I. Kouri, ”The Early Reformation in Sweden and Finland c. 1520-1560”, i Ole Peter Grell (red.), *The Scandinavian Reformation: From Evangelical Movement to Institutionalisation of Reform*, Cambridge 1995; Christer Pahlmblad, *Mässa på svenska: Den reformatoriska mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden*, Lund 1998; Göran Malmstedt, *Bondetro och kyrkoro: religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, Lund 2002; Fredrik Heiding och Magnus Nyman (red.), *Doften av rykande veckor. Reformationen ur folkets perspektiv*. Skellefteå: Artos, 2017; Martin Berntsson, *Kättarland: en bok om reformationen i Sverige*. Skellefteå 2017.

² Terese Zachrisson, *Mellan fromhet och vidskepelse. Materialitet och religiositet i det efterreformatoriska Sverige*. Göteborg 2017.

³ Martin Berntsson, ”Reformationen som folket inte ville ha?”, i *Kyrkohistorisk årskrift* (2017), 38-40.

⁴ För ett resonemang kring reformationen som begrepp, se Otfried Czaika, ”Vad var reformationen? Några tankar om brott och kontinuitet i ett jämförande europeiskt perspektiv”, *Svensk teologisk kvartalskrift* 1-2 2017.

förändring från medeltiden fram till och med 1600-talet.⁵ Föreliggande studie ansluter till en sådan uppfattning, enligt vilken de långa utvecklingslinjerna är den teoretiska utgångspunkten. Samtidigt fäster den särskild vikt vid den tidigare delen av reformationen, den första hälften av 1500-talet, som av forskare beskrivits som ”reformationens gryning”. Detta begrepp beskriver ganska väl vad det handlade om i det tidiga skedet då något var på väg att förändras men mera oklart mot vad. I Sverige kan riksdagen i Västerås år 1527 sägas markera en slags startpunkt för den läromässiga reformationen eftersom formuleringar som ”biskopen vige ingen till präst förutom den som kan predika Guds ord för folket” användes.⁶ För samtiden var det förmodligen mindre tydligt att kyrkan höll på att reformeras i grunden. 1544 års riksdag i Västerås tar dock tydligare ställning för den lutherska tron genom att detaljerade förordningar utfärdas som gjorde det svårt eller omöjligt att uppehålla de traditionella bruken. Exempelvis fick inte längre själamässor firas, det blev förbjudet att be till helgonen liksom att företa sig pilgrimsresor.⁷ År 1571 utkom genom Laurentius Petri slutligen Sveriges första fullständiga lutherska kyrkoordning och bekännelsestext där den nya konfessionen tydligare inskräps.⁸

Trots olika forskningsinsatser under senare tid, inte minst i samband med reformationsjubiléet 2017, finns fortfarande relativt få moderna kyrkohistoriska studier att tillgå när det gäller den tidiga svenska reformationen⁹ En orsak är att dels endast ett fåtal forskare inriktat sig på denna tidsperiod, en annan att källäget är minst sagt utmanande. I min egen forskning har jag nyligen sökt fylla en av luckorna i forskningen genom att analysera skolans nedgång under den tidiga reformationen som ett uttryck för förhandling om traditionell religion.¹⁰ Vidare höll jag i samband med reformationsjubiléet höll jag ett antal föredrag där jag problematiserade bilden av reformationen i Sverige. Följande text är en bearbetning av vissa aspekter i detta föredrag som berör det som jag benämner den långsamma reformationen med särskilt fokus på Uppsala ärkestift. Syftet är att undersöka om reformationen kan sägas ha varit en lång och utdragen process i stiftet genom att göra ett antal fallstudier. De områden som får exemplifiera utvecklingen i studien är: a) införandet av svenska som gudstjänstspråk, b)

⁵ Kajsa Brilkman, ”När och hur inleddes reformationen i det svenska riket? Ett kulturhistoriskt perspektiv på ett gammalt problem”, *Scandia: tidskrift för historisk forskning* 82:2 (2016), 47-48.

⁶ Gustav Vasas registratur (hädanefter GR) 1527, 243.

⁷ Emil Hildebrand & Oscar Alin (red.), *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia under tidevarvet 1521-1718*: 1:1. 1521-1544. Stockholm 1887, 390.

⁸ *Den svenska kyrkoordningen 1571, jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*. Utgiven av Sven Kjällerström. Lund 1971.

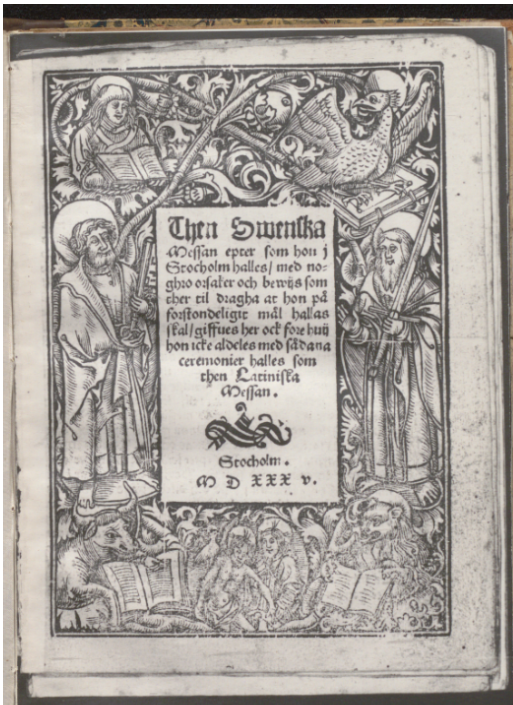
⁹ För en god översikt av forskningen, se inledningskapitlet i Martin Berntsson, *Kättarland: en bok om reformationen i Sverige*, Skellefteå 2017.

¹⁰ Jakob Evertsson, ”Gustav Vasa och skolans avfolkning. Undervisningens roll i förhandling om traditionell religion under tidig reformationstid i Sverige”, *Svensk teologisk kvartalsskrift* (2019), 33-52.

förändringarna av gudstjänstrummet, c) skolans nedgång och d) pilgrimsvandringar och källkult. Det bör här nämnas att stiftet vid reformationstiden var ett mycket vidsträckt geografiskt område fram till dess Härnösands superintendentur inrättades år 1647. Det omfattade de nuvarande stiftet Uppsala, Stockholms, Härnösands och Luleå stift – ett faktum som blir tydligt i mitt första exempel.

Andreas Olai och införandet av svenska som gudstjänstspråk

Något som ofta brukar förknippas med reformationen är införandet av folkspråket i mässan vilket gradvis skedde i församlingarna från slutet av 1520-talet. Olaus Petri utarbetade den första kyrkohandboken på svenska som utkom år 1529 för de kyrkliga handlingarna och publicerade år 1531 en svensk mässordning.

Framsida till Olaus Petri, *Then svenska messan* (1535)

Kyrkohandbokens fullständiga titel är: *Then svenska messan epter som hon j Stocholm halles, med noghro orsaker och bewijs som ther til dragha at hon på forstondeligt mål hallas skal, giffues her ock fore huii hon icke aldeles med sådana ceremonier halles som then latiniska messan, Stockholm 1535.*

Handböckerna utgjordes huvudsakligen av teologiska bearbetningar av de latinska förlagorna. En svårighet med svenskans införande i liturgin var att latinet sedan lång tid haft en ställning som heligt språk vilket avspeglades i synen på prästens profession. Det avgörande var inte hans inkomst eller sociala status utan att prästen företrädde det heliga och där ingick latinet

som en symboliskt viktig del. Latinet bidrog alltså till en respekt och ett förtroende trots att – och förmodligen även på grund av – folket inte kunde förstå vad som sades i mässan. Kritiken av svenskan visas i det ofta använda citatet från Småland där det sägs att ”snart kan ett barn vid en dyngvagn vissla fram en mässa”.¹¹ Användande av latin i mässan var alltså en manifestation av den traditionella romersk-katolska trons roll. Om nu var och en kunde uttrycka det som prästen tidigare gjort, vari bestod då det unika i dennes kontaktförmedlande ställning gentemot Gud? Med detta sagt bör det samtidigt påpekas att predikan självklart framfördes på svenska under den katolska tiden, även om manuskriptet ofta skrevs på latin, och predikan var till en del ett översättningsarbete av de bibeltexter som lästs upp.¹² Reformationens förespråkare lyckades emellertid, som Louise Berglund påpekat, med framgång skapa bilden av den på obegripligt latin mässande prästen. Det är en bild som djupt inpräglats i det svenska medvetandet och som har följt med oss ända in i nutid.¹³

Få ögonvitnesskildringar finns bevarade från 1500-talets gudstjänstliv men en präst i Uppsala stift vid namn Andreas Olai nedtecknade ett antal hågkomster från olika konkreta situationer i sitt församlingsarbete där det passiva motståndet i den tidiga reformationen blev tydligt. Olai var först präst i Helga trefaldighets kyrka i Uppsala, därefter verkade han som kaplan i Skellefteå, sedan åter vid Helga trefaldighets kyrka som kyrkoherde och till sist blev han kyrkoherde i Skellefteå.¹⁴ Han beskriver kortfattat hur det gick till när den första svenska mässan firades i Skellefteå år 1536: ”Anno 1536 begyntes den svenska mässan i Skellefteå kyrka på juldagen men den var icke mycket välkommen. På kyndelsmässodagen där näst efter blev hon hållen i Umeå kyrka”. Han beskriver även ett försök till införande av predikan vid vespern eller aftongudstjänsten i Skellefteå år 1540. Detta ledde till högljudda protester i kyrkan och Olai fick stå och vänta en halvtimme utan att kunna komma till att predika. Någon sådan predikan hölls sedan inte på fem år skriver han och Olai återvände till Uppsala. Vid sin återkomst till församlingen i Skellefteå några år senare noterar han att ”papistiska ceremonier” nu hade blivit avlagda utan allt för mycket buller och förargelse.¹⁵ Vad som ursprungligen orsakade omfat-

¹¹ Martin Berntson, ”Reformationsmotstånd och en kyrkosyn i förändring”, i Eva-Marie Letzter (red.), *Auktoritet i förvandling: Omförhandling av fromhet, lojalitet och makt i reformationens Sverige*, Uppsala 2012, 61.

¹² Sven-Erik Pernler, ”En mässa för folket”, i Sven Helander et al. (red.), *Mässa i medeltida socken*, Skellefteå 1993, 111.

¹³ Louise Berglund, ”Där de lärde talade svenska. Kontakten mellan boklärd och allmänhet i Vadstena kloster” i Anju Saxena (red.) *Språkets gränser och gränslöshet, då tankar, tal och traditioner mötes: humanistdagarna vid Uppsala universitet 2001*, Uppsala 2001, 165.

¹⁴ Britt Hedberg, *Uppsala stifts herdaminne 1367-1527*, Uppsala 2014, 253. Som ett kuriosum råkar Olai vara en förfader till mig i rakt nedstigande led på min mors sida.

¹⁵ *Handlingar rörande Skandinaviens historia. Sjuttonde Delen*. Stockholm, A. Wiborgs Förlag, 1832, 56-57.

tande protester började alltså accepteras av befolkningen om vi får tro Andreas Olai skildring. Svenska kom som den lutherska trons nya gudstjänstspråk endast gradvis att ersätta latinet i liturgin vilket denna hågkomst är ett uttryck för. Det var inte något helt nytt som infördes i församlingarna utan snarare skedde en förändring av vad som redan fanns genom att inkorporera luthersk teologi. Således användes de medeltida böckerna på latin under den första tiden tillsammans med texter på folkspråket i den sjungna mässan. Christer Pahlmblad visar att den tidiga reformatoriska liturgin mot den medeltida bakgrunden blev ”blandspråkig med svenskt ordinarium och latinskt proprium i skiftande utsträckning”.¹⁶ Jan Brunius har hävdad att det tog ända till 1593 och Uppsala möte innan latinets ställning på allvar bröts i landet i samband med att den svenska handboken och psalmboken slutgiltigt infördes.¹⁷

Vad gäller Bibelbruket i gudstjänsten fortlöpte utvecklingen hastigare genom att Nya Testamentet fanns tillgängligt på svenska redan år 1526 och hela Bibeln år 1541. Något av det tidigt mest grundläggande i den lutherska trosuppfattningen var att kunna höra evangeliet på sitt eget språk. En uppgift för de lutherska prästerna blev därför att efter predikan läsa ett kapitel högt ur Bibeln så att folket skulle vänja sig vid att höra Guds ord på sitt eget modersmål.¹⁸ I och med Gustav Vasas Bibel eller *Biblia, Thet är, all then Helgha Scrifft, på Swensko* som den egentligen heter skapades dessutom ett enhetligt riksspråk. I början var användandet av folkspråket i liturgin något som kunde röra upp känslorna bland folket eftersom det innebar ett brott med den traditionella tron som bland annat hade symboliserats av latinets ställning under flera hundra år. Gustav Vasa menade själv att det var viktigt att folket i predikan upplystes om olika förändringar som genomförts av de traditionella religiösa bruken för att mildra protesterna.¹⁹ Göran Malmstedt har pekat på att även om delar av folket kan ha föredragit latin i vissa centrala formuleringar tycks krav på en återgång till språket inte längre vara särskilt uttalade under den senare delen av 1500-talet.²⁰

När det gäller själva bibelläsningen bekräftades nog snarast en pedagogisk ansats som funnits redan i den senmedeltida kyrkan. Tillkomsten av Nya Testamentet år 1526 visar, enligt Otfried Czaika, att det i riket fanns en vilja under denna tid att ge ut en svensk översättning. En sådan glidnings-

¹⁶ Pahlmblad, *Mässa på svenska*, 91.

¹⁷ Jan Brunius, ”Sockenkyrkornas liturgiska böcker”, i *Kyrka och Socken i medeltidens Sverige*, red. Olle Ferm, Stockholm 1991, 458.

¹⁸ Birger Olsson, ”Bibeln på svenska”, i Åke Andréén, *Sveriges kyrkohistoria: 3. Reformationstid*, Stockholm 1999, 245-246.

¹⁹ Berntsson, *Kättarland*, 297.

²⁰ Malmstedt, *Bondetro och kyrkoro*, 163-164.

Den långsamma reformationen

process påbörjades i Europa så tidigt som under 1400-talet och slutfördes när bekännelsedokumentet i de nya kyrkorna antogs.²¹

Kyrkorummet och den materiella reformationen

De förreformatoriska kyrkorummen sägs ha varit fyllda av både altaren till helgon och gyllene föremål som gjorde att folket kan ha uppfattat kyrkan som en vacker festsal i jämförelse med deras enklare bostäder. Under reformationen skedde en uppgörelse med helgonkulten men det är först på 1560-talet som kyrkorummets protestantiska utformning tas upp på allvar vilket har paralleller med utvecklingen i Danmark och Norge. Sidoaltarskåpen till helgonen började då tas bort ur kyrkorna. Enligt Olof Holm, som särskilt granskat Jämtlands kyrkor, sker detta dock endast i vissa pastorat och inte i Jämtland som helhet – något som visar att utvecklingen skilde sig åt i olika områden. Utkastade helgonskulpturer kunde även tillvaratas av församlingsborna för att placeras i små avlägsna kapell där man både bad böner till helgonen och offrade till dem vilket ska ha förekommit så sent som in på 1600-talet.²²

I Enköpings-Näs medeltida kyrka utanför Enköping finns än idag ett sidoaltarskåp bevarat till den Helige Mikaelns ära vilket är en relativt ovanlig syn i stiftets kyrkorum. Än mer uppseendeväckande är ett fragment av ett antifonarium på latin, som innehåller officierna till den Helige Mikaelns dag, även finns bevarat i sakristian där det är inglasat och upphängt på väggen. Detta pergament ska tidigare ha varit omslag till *Liber cantus Upsaliensis* eller tidegården för Uppsala stift.²³ Givet förekomsten av dessa artefakter är det onekligen fantasieggande att föreställa sig hur den dåtida församlingsprästen med församlingen firade gudstjänst i kyrkan under denna helgdag. De bevarade objekten i Enköpings-Näs och i andra kyrkor i Uppsala ärkestift ger oss konkret hjälp att förstå hur det kan ha sett ut i kyrkorna i samband med reformationen och förtjänar därför vår uppmärksamhet.

Som redan nämnts rensades dock inte allt som hörde till det katolska bort omedelbart vilket ju fortfarande är en vanlig missuppfattning. Sidoaltaren och helgonbilder (dock oftast utan silverkronor) fanns fortfarande kvar i kyrkorna under 1500-talet eftersom det enligt Olaus Petri fortsatt var tillåtet att betrakta och åminna helgonen men däremot inte att be till dem.

²¹ Czaika, "Vad var reformationen?", 39.

²² Olof Holm, "Förstörelsen av helgonbilder i reformationstidens Jämtland", *Historisk tidskrift* 96 (Oslo) (2017), 393-394, 414-415.

²³ Ingrid Rosell, "Enköpings-Näs kyrka", i *Sveriges kyrkor: konsthistoriskt inventarium Uppland* band XI häfte 1 "Åsunda härad södra delen". Stockholm 1966, 110, 142.

Altarskåp till Helige Mikael's ära.
Sent 1400-tal, Enköpings-Näs kyrka
Foto: författaren

Antifonarium på latin,
Enköpings-Näs kyrka
Foto: författaren

Helgonbilderna kunde användas till betraktande, vittnesbörd och till påminnelse. Som Anders Jarlert visat behöll kyrkorummet i den evangeliska kyrkosynen en särskild status genom den aktivitet som pågick där även om rummets helighet i sig nedtonades.²⁴ Enligt Terese Zachrisson präglades de lutherska kyrkorummen under lång tid av de senmedeltida inredningarna trots att kyrkorna förvandlats från att äga en särskild kraft till att bli allmänna gudstjänstlokaler.

²⁴ Anders Jarlert, "Genom heligt bruk avskilt till allmänlighet: Det reformerade kyrkorummet enligt Kyrkoordningen 1571", i *Kyrkohistorisk årsskrift* 1995, 98-102.

Den långsamma reformationen

De konkreta ingreppen i kyrkorummet lät alltså vänta på sig och var sällan så omfattande under 1500-talet. Zachrisson menar därtill även att kyrkan verkar ha behållit sin status av att vara helig i sig själv hos både lekmän och delar av prästerskapet under lång tid.²⁵ Sidoaltarskåp började dock monteras ned redan i mitten av 1500-talet då helgonen gradvis fick en allt mer undanskymd plats i gudstjänstlivet. Denna process tog samtidigt längre tid än vad vi kanske föreställer oss. Kyrkoordningen 1571 tog avstånd från sidoaltaren men enligt Jan Redin finns belägg för att det exempelvis i Linköpings stift förekom Mariaaltaren som vördades under 1600-talets första hälft.²⁶

Kyrkornas interiör påverkades dock i hög grad även av Gustav Vasas reduktion av det kyrksilver som utsmyckat kyrkorna, men även av indragning av kyrklig egendom i övrigt. Indragningarna av kyrkans tillgångar skedde i etapper under perioden 1520-1550 med delvis olika syften. Kronans behov av medel för att betala krigsskulder till lybeckarna var stort och Gustav Vasa såg en möjlighet i att kräva bidrag från kyrkan som av tradition varit skattebefriad. Detta var visserligen inget nytt tilltag eftersom tidigare kungar också använt kyrkan som bank. Något som dock var en nyordning var att luthersk teologi användes av kungen för att motivera indragningarna med att kyrkans tillgångar nu var folkets medel och därför möjliga för honom att disponera.²⁷ Ett motiv som användes av Gustav Vasa för att exempelvis konfiskera brudkronor var att de var papistiska föremål och därför inte nödvändiga att behålla. På grund av folkliga protester fick kungen dock lämna kvar vissa kronor och i andra fall ta upp en så kallad brudskatt varje gång kronan användes. Dessa och andra kronor användes för att utsmycka helgonbilderna och när de drogs in blev det förmodligen betydligt mindre lyster av skinande ädelmetall i kyrkorummen.²⁸

Skolans nedgång under reformationen

Något som även associeras med reformationen är katekesundervisningen och en satsning på utbildningsväsendet. Det är nog mindre känt att det tog ganska lång tid innan denna undervisning bar frukt på allvar.²⁹ Även om det fanns skolor i många städer undervisades den stora majoriteten av befolkningen i luthersk tro av prästen genom att delta i gudstjänsterna. I

²⁵ Zachrisson, *Mellan fromhet och vidskepelse*, 54-55.

²⁶ Jan Redin, "Jungfru Maria i svenskt gudstjänstliv efter reformationen", *Svenskt gudstjänstliv*, Stockholm 1946, 68-72.

²⁷ Hugo Yrwing, *Gustav Vasa, kröningsfrågan och Västerås riksdag 1527*, Lund 1956, 30-34.

²⁸ Helena Michon-Bordes, "Brudkrona och brudkronesed: en studie med särskild hänsyn till Uppsala ärkestift", *Årsboken Uppland*, 1964, 58-60, 76.

²⁹ För ett mer uttömmande resonemang, se Evertsson, "Gustav Vasa och skolans avfolkning". Den senare perioden undersöks av Daniel Lindmark, *Pennan, plikten, prestige och plogen: den folkliga skrivkunnighetens spridning och funktion före folkskolan*, Umeå 1994.

början av 1500-talet fanns det omkring 25 så kallade trivialskolor i Sverige som var indelade i 17 stadsskolor och 8 katedralskolor. I ärkestiftet fanns det skolor i Uppsala (1291), Stockholm (1315) och Enköping (1406).³⁰ Kyrkoordningsförslaget av år 1561 nämner 22 statsunderstödda skolor vilket intressant nog visar på en viss minskning.³¹ Någon folkskola var det dock ännu inte tal om vid denna tid utan det handlade om en utbildning som gavs för ett relativt litet antal elever eller djäknar som de kallades. Den var öppen för alla pojkar även om det övervägande var borgarsöner i städerna och barn till högreståndsfamiljer och präster samt en och annan begåvad bondeson. Trots det begränsade antalet djäknar hade skolan stor betydelse för Sverige eftersom de studerande i första hand förberedde sig för tjänst som ämbetsman till rikets kanslier och kammарverk eller till präst. Reformationstidens skola kom att stå i kontinuitet med den medeltida eftersom klassiska studier och latin liksom kyrkosång förblev centrala ämnen i läroplanen. Samtidigt var den religiöst sett en ny skola genom att bibelundervisning på svenska fick en starkare ställning.³² Den nya skolan stod alltså både för kontinuitet och förändring vad gäller undervisningens innehåll.

I samband med de första decennierna av reformationen tycks skolan dock ha hamnat i en kris i Sverige och det blir tydligt även i Uppsala ärkestift. Rikets råd beskriver år 1530 situationen med följande ord ”skolorna varda platt förlagda, riket till en dråplig och obotlig skada, det är för ögonen”³³ Gustav Vasa uppmanade i ett plakat uppläst till menigheten i Uppsala 1540 att folket skulle sätta en del av barnen i skola så att de i framtiden kunde tjäna riket i både andliga och världsliga saker.³⁴ Ända fram till mitten av 1500-talet upprepar kungen att han vill se att fler barn ”sätts i skola” utan att detta tycks ha haft någon större effekt på folket. Det är intressant att den tidiga reformationen alltså ledde till en nedgångsperiod och det skedde även i flera andra europeiska länder vid denna tid.

I Danmark upphörde enligt Morten Fink-Jensen föräldrarna att skicka barnen till skolan eftersom de uppfattade latinskolan som en rest av påvekyrkan.³⁵

³⁰ Roger Andersson, ”Undervisning och utbildning”, i Sven-Erik Pernler, *Sveriges kyrkohistoria: 2. Hög- och senmedeltid*, Stockholm 1999, 221-222.

³¹ Erik Petré, *Kyrka och makt: bilder ur svensk kyrkohistoria*, Lund 1990, 104

³² Per-Johan Ödman, *Kontrasternas spel: en svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*, vol. 1, Stockholm 1995, 105.

³³ GR 1530, 71-72.

³⁴ GR 1540, 203.

³⁵ Morten Fink-Jensen, ”Kristendom, skole og pædagogik i Danmark før 1700”, i Niels Henrik Gregerson & Carsten Bach-Nielsen (red.), *Reformationen i dansk kirke og kultur 1517-1700*, Odense 2017, 373.

Undervisningssituation i Sverige under den första delen av 1500-talet
Bild: Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*, del 3, Uppsala 2010 [1555] (s. 712)

I Tyskland har ointresse för elitens religiositet och deras pedagogiska projekt anförts som skäl liksom att folket inte trodde att det skulle finnas behov av mässpräster och lärda män i framtiden.³⁶

År 1546 varnade rikets råd att skolorna i Sverige dagligen försvagades så att det riskerade bli stor brist på präster och ämbetsmän i framtiden.³⁷ Det är först under den senare delen av 1500-talet och i början av 1600-talet som skolan tycks ha börjat stabiliseras då reformationen nått längre i sin utveckling och undervisningen åter fått ett bättre rykte. I städerna ska det i början av 1600-talet, förutom trivialsolor, ha funnits särskilda pedagogier för katekesundervisning och på landsbygden fanns då ett antal klockare- och rotesolor.³⁸

Hur kommer det sig då att reformationen inledningsvis ledde till att skolan avfolkades i Sverige? Flera olika orsaker finns till att detta skedde i samband med reformationen. Per-Johan Ödman har menat att folket övergav lärdomsskolan på grund av de förändringar som skett i evangelisk anda utan att detta riktigt klargjorts för folket.³⁹ Trivialskolan tycks därmed ha hamnat i ett sorts vacuum i samband med att det katolska utbildningsvä-

³⁶ C. Scott Dixon, *The Reformation and Rural Society: The Parishes of Brandenburg-Ansbach-Kulmbach, 1528-1603*. Cambridge 1996, 148-149.

³⁷ Emil Hildebrand (red.), *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia under tidevarvet 1521-1718: 1:2. 1544-1560*, Stockholm 1888, 480.

³⁸ Bengt Sandin, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan: folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600-1850*, Lund 1986, 56.

³⁹ Per-Johan Ödman, *Reformationen som pedagogiskt projekt*, Stockholm 1984, 47, 111-112.

sendet nedmonterades. Som Egil Johansson har visat ledde beskattningen av kyrklig egendom och att de gamla domkapiteln lades ned till den tidiga skoltraditionens förfall. Först på 1540-talet började viss prästutbildning åter att ges vid domkyrkorna.⁴⁰ Tydligt vägrade även en stor del av folket i Uppsala stift av olika skäl betala det tionde som bland annat finansierade skolan och elevernas skolgång.⁴¹ Att barnen togs från skolan kunde vara ett sätt för folket att manifesteras sitt missnöje med reduktionen av kyrkliga föremål men även mot förändringen av tiondet. Det var inte självklart att de som bidragit till kyrkans ekonomi genom donationer till själamässor och ljus till helgonaltaren accepterade att dessa medel nu allt mer gick till att bland annat bekosta skolan.⁴²

Ett exempel från Uppsala stift är den så kallade S:t Olofspenningen eller votum Olai som de norra delarna av Uppsala stift samlats in till domkyrkan sedan 1314. Denna hade bidragit till själamässornas uppehållande vid S:t Olofs och S:t Eriks kapell i domkyrkan men omvandlades år 1534 till inkomst för skolmästaren i Uppsala.⁴³ Eftersom delar av befolkningen vägrat bidra till denna penning befallde Gustav Vasa år 1548 genom ett brev att dessa medel måste samlas in.⁴⁴ Ett rimligt antagande är att oviljan att bidra med tionde till en del var religiöst motiverat och hade att göra med förändringen av systemet för allmosor och tionde. Dessa bidrag hade från officiellt håll tidigare ansetts bidra till själens frälsning men var nu helt enkelt en skyldighet för varje kristen som uttryck för kärlek till sin nästa.⁴⁵

Pilgrimsvandringarna till Svinnegarns källa

Utanför Enköping finns resterna av en så kallad trefaldighetskälla som gjorde Svinnegarns kyrka till ett viktigt pilgrimsmål under medeltiden. Den ligger cirka 400 meter söder om kyrkan och invid källan finns även rester av husgrunder från 1400-talet som tycks ha fungerat som härbärgen åt pilgrimer. En så kallad offerstock i större omfattning från 1200-talet från Svinnegarns kyrka finns nu att beskåda på kungliga myntkabinettet i Stockholm. Offerstockar placerades på heliga platser och visar att insamling av allmosor från människor som vallfärdade till Svinnegarn ägde rum

⁴⁰ Egil Johansson, "Kyrkan och undervisningen", i Ingun Montgomery, *Sveriges kyrkohistoria: 4. Enhetskyrkans tid*, Stockholm 2002, 250.

⁴¹ GR 1540, 167-169.

⁴² Charlotte Meuthen, "Education in the Reformation", i Ulinka Rublack (red.), *The Oxford Handbook of the Protestant Reformation*, Oxford 2017, 489.

⁴³ Leonard Bygdén, *Hernösands stifts herdaminne: bidrag till kännedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning*, vol. 3, Uppsala 1925, 333.

⁴⁴ GR 1548, 278-279.

⁴⁵ Martin Schwarz Lausten, "The Early Reformation in Denmark and Norway 1520-1559", Ole Peter Grell (red.), *The Scandinavian Reformation: From Evangelical Movement to Institutionalisation of Reform*, Cambridge 1995, 38.

här. Källans vatten ska ha varit hälsobefrämjande och botat sjukdomar av olika slag vilket bidrog till platsens popularitet.

Svinnegarns källa

Foto: Tommy Arvidson

Under den katolska tiden kallades källan den heliga korskällan efter det krucifix som upprests i backen ovanför.⁴⁶ Människor strömmade till källan från Uppland men även från landskapen Södermanland, Närke, Norrland, liksom från andra länder såsom Norge och England. Detta kan utläsas av en förteckning på 14 sidor som uppgjordes över frälse och ofrälse välgörare till Svinnegarns kyrka under 1450-talet till och med 1530. Den här typen av namnlister lästes troligen regelbundet upp i kyrkan i samband med särskilda gudstjänster⁴⁷

I det medeltida kyrkoåret hörde pilgrimsfärder till det normala, vissa var kortare och ofta kombinerade med marknadsdagar och andra var längre färder till pilgrimsmål i andra länder. Eftersom dessa enligt reformatörerna inte gav någon meritering inför den eviga saligheten borde de förbjudas.⁴⁸ Det stora firandet vid Svinnegarns källa skedde vid trefaldighetsaftonen vilket även var en av bondesamhällets stora fester i norra och mellersta Sverige. Alexandra Walsham har visat att i England monterades helgedomar och kultplatser med krucifix ned vilka klostren varit förmyndare för i syfte att minska vallfärderna inom landet efter reformationen. Dessa handlingar åtföljdes av statligt sponsrad predikan och propaganda som

⁴⁶ Axel Ljungberg, "Vid Svinnegarns källa", i *Upplands fornminnesförenings årsbok 1945*, 36-37.

⁴⁷ Nomina benefactorum defunctorum (längd över avlidna välgörare), 1500-tal, Svinnegarns kyrkoarkiv, Uppsala landsarkiv.

⁴⁸ Andrén, *Sveriges kyrkohistoria*, 297.

avsåg befria folket från ”förslavningen” under den falska religionen. Heliga källor orenades eller förstördes avsiktligt av myndigheterna av detta skäl.⁴⁹ Vid Västerås riksdag år 1544 och dess Ordinantia skedde detta också i Sverige genom införandet av ett förbud mot bland annat pilgrimsvandringar och offerande till offerstockar, åkallandet av helgon och gillen. Det uttrycks i beslutet som att det var förbjudet att: ”åkalla afsomnade helgon”, ”pelegrimsresor...äre förbudne brukas efter tenne tidh”, ”all gille eller convivia äre afsagde”, ”offrestockar skole bortkastas efter thenne dagh, till dess missbrukedt aflägs”.⁵⁰

Som ett resultat av förbudet lades källor igen och vägkors togs bort på olika platser i Sverige men i vissa fall tog det lång tid innan det skedde och i andra fall gick det hastigare till väga.⁵¹ Ärkebiskopen Laurentius Petri ska redan år 1545 ha avlägsnat det krucifix som markerade platsen för Svinnegarns källa. Denna handling i kombination med förbudet mot pilgrimsvandringar gjorde att Svinnegarns kyrka och källa naturligen fick färre besökare och inkomster. Det innebar dock inte att besökarna uteblev. Snarare fortfor såväl pilgrimsvandring som källkult under lång tid efter att detta förbud införts. Petri skrev själv år 1566 att religiösa bruk såsom pilgrimsvandringar ändå kunde få finnas kvar. Samtidigt beklagade han sig i ett brev från 1568 att källkulten vid exempelvis Svinnegarn bidrog till ett ”vidskepeligt avguder”, troligen på grund av att besöken fortfarande var så mångtaliiga.⁵² Som Magnus Nyman har visat utgavs på 1570-talet ett propagandablad adresserat till befolkningen som anklagade folket för att ha vänt sig ifrån Kristus på grund av att de fortfarande gjorde pilgrimsvandringar till Rom, Compostela, heliga graven i Jerusalem, Vadstena, Svinnegarn. Nyman menar att ett sådant brev knappast skulle ha getts ut om inte folklig katolicism fortfarande var ett verkligt problem för den nya ideologins företrädare. Snarare fortsatte människor att vandra till vallfartsorter såväl i utlandet som i Sverige där Svinnegarn ingick som ett centralt resmål.⁵³ Tydligt fortsatte, som berättat av Johannes Baazius, någon form av korskult vid källan så sent som i mitten av 1600-talet vilket

⁴⁹ Alexandra Walsham, *The Reformation of the Landscape: Religion, Identity, and Memory in Early Modern Britain and Ireland*, Oxford 2011, 95-97.

⁵⁰ Hildebrand & Alin (red.), *Svenska riksdagsakter* 1:1, 390-391.

⁵¹ Sankta Elins källa i Skövde ska exempelvis ha lagts igen först år 1596. Sten-Erik Parmler, *S:ta Elin av Skövde: kullen, källorna, kvinnan*, Skara 2007, 92-96.

⁵² Nils Ahnlund, ”Svinnegarns källa”, *Rig: kulturhistorisk tidskrift* nr 1-2 (1922): 65.

⁵³ Magnus Nyman, *Förlorarnas historia: katolskt liv i Sverige från Gustav Vasa till drottning Kristina*, Stockholm 1997, 114-115. Henning Laugerud menar för Norges del att det snarast är påtagligt hur många kända heliga källor som människor vallfärdade till efter reformationen. Under 1600-talet restaurerades och utvidgades dessutom många av dessa för att möta folkets behov. Svenskar vallfärdade också till en mariakälla invid Trømborgs kyrka som i likhet med Svinnegarn var känd för att bota människorna från *olika sjukdomar*. Henning Laugerud, *Reformasjon uten folk: det katolske Norge i før- og etterreformatorisk tid*, Oslo 2018, kap 7.

visades av att man lagt en krans av stenar med inristade korstecken på platsen.⁵⁴

Avslutande sammanfattning

Jag har i denna studie utifrån fyra fallstudier i Uppsala ärkestift diskuterat vad som här betecknas som den långsamma reformationen i Sverige. Tidsmässigt har tonvikten lagts på 1500-talets första hälft men de långa utvecklingslinjerna har även dragits ut genom att följa processer fram till slutet av århundradet. Sammantaget visar dessa olika exempel att reformationen var en utdragen och ofta komplicerad process som pågick under större delen av 1500-talet i ett samspel med befolkningen och deras föreställningar. I det första exemplet studerades införandet av folkspråket i gudstjänsten och det kan konstateras att dessa försök inledningsvis stötte på svårigheter på grund av latinets starka ställning. Det förekom folkliga protester mot det nya vilket fallet med prästen Andreas Olai tydligt illustrerar. Mässan blev en sjungen mix mellan folkspråk och latin och var så under en stor del av 1500-talet. Vad gäller bibelläsningen slog svenskan igenom snabbare genom användandet av de nya översättningarna. I det andra exemplet granskas förändringarna av kyrkorummet som ett resultat av att helgonkulten tonades ned. Borttagandet av sidoaltaren och helgonskulpturer skedde dock endast gradvis vilket innebar att den senmedeltida inredningen bevarades under flera decennier. Gustav Vasas olika indragningar av kyrksilver var däremot effektiva och orsakade många folkliga protester i socknarna. I det tredje exemplet visas att skolan fick en nedgångsperiod som ett resultat av reformationen. Orsaker till det var att mycket av den katolska infrastrukturen förstördes samtidigt som en osäkerhet om nyttan med skolan uppstod. Folket vägrade även i flera fall betala tionde och allmosor avsedda för skolans finansiering vilket delvis hade att göra med förändringen av de teologiska motiven för gåvor. Inte förrän vid 1500-talets slut började det vända då förnyade försök gjordes att förbättra skolundervisningen. I det fjärde och sista exemplet undersöktes pilgrimsvandringar och heliga platser med särskilt fokus på Svinnegarns källa i Enköping. Rent fysiskt förändrades det religiösa landskapet då förbud mot pilgrimsvandringar utfärdades 1544, krucifix togs bort och källor lades igen. Detta minskade naturligt tillströmningen av människor till sådana heliga platser. I fallet med Svinnegarns källa fortlevde dock kulturen under lång tid och svenskar fortsatte även att bege sig till andra vallfartsorter i olika länder.

⁵⁴ Johannes Baazius, *Inventarium ecclesiae Sveo-Gothorum*, Linköping 1642, 136-137.